

Katarzyna Kościewicz*

 <https://orcid.org/0000-0003-0665-7604>

W dowód pamięci. Nieznane listy Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej¹

Streszczenie

Autorka artykułu, opierając się na metodologii badań biograficznych, analizuje dwa nieznane listy Elizy Orzeszkowej adresowane do Amelii Jeleńskiej. Są one częścią niewielkiego zbioru korespondencji znajdującego się w archiwum wileńskiej pisarki Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, prywatnie córki Amelii Jeleńskiej. Analiza listów pozwala pogłębić wiedzę na temat życia towarzyskiego i spraw prywatnych Elizy Orzeszkowej oraz przybliżyć mało znaną postać Amelii Jeleńskiej. W artykule został także podkreślony walor edytorski odnalezionej korespondencji. Do chwili obecnej uznawano ją za zaginioną. Archiwum Elizy Orzeszkowej nie zawiera bowiem żadnego listu do Amelii. Listy do niej wprowadzają tym samym jeszcze jednego adresata do grona stu kilkudziesięciu występujących w opublikowanych dotąd edycjach korespondencji Elizy Orzeszkowej.

Odnalezione listy Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej w jakimś stopniu niuansują naszą wiedzę na temat biografii Orzeszkowej, szczególnie w odniesieniu do życia osobistego. Pokazują bowiem pisarkę u schyłku życia, zaledwie trzy

* Uniwersytet w Białymstoku, e-mail: k.kosciewicz@uwb.edu.pl

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020–2025, nr projektu 11H 18 0012 87, kwota finansowania 1 662 517 zł.

lata przed śmiercią, jako osobę z jednej strony bardzo cierpiącą z powodu nękających ją chorób, z drugiej poszukującą serdecznej i bliskiej relacji. Z Amelią Jeleńską połączyło ją wiele: wiek, pochodzenie, status ekonomiczny, zaangażowanie w działalność charytatywną i życiowe doświadczenia, jak konieczność sprzedaży majątku czy też wdowieństwo. Więź, która wytworzyła się między nimi, wydaje się obustronna, choć historia w tej sprawie nie oddała głosu Amelii.

Słowa kluczowe: Eliza Orzeszkowa, Amelia Jeleńska, Emma Jeleńska-Dmochowska, Litwa, listy, zdrowie, życie towarzyskie, dobroczynność

In Proof of Memory. Unknown letters of Eliza Orzeszkowa to Amelia Jeleńska

Summary

The author of the article, based on the methodology of biographical research, analyzes two unknown letters from Eliza Orzeszkowa addressed to Amelia Jeleńska. They are part of a small collection of correspondence held in the archives of Vilnius writer Emma Jeleńska-Dmochowska, privately the daughter of Amelia Jeleńska. The analysis of the letters allows to deepen the knowledge of Eliza Orzeszkowa's social life and private affairs, and to bring closer the little-known figure of Amelia Jeleńska. And the article also emphasizes the editorial value of the found correspondence. This is because Eliza Orzeszkowa's archive does not record any letter to Amelia. Until now they were considered lost. Letters to her thus introduce yet another addressee to the group of one hundred and several dozen appearing in the editions of Eliza Orzeszkowa's correspondence published to date.

The discovered letters from Eliza Orzeszkowa to Amelia Jeleńska to some extent nuance our knowledge about Orzeszkowa's biography, especially in relation to her personal life. They show the writer at the end of her life, just three years before her death, as a person, on the one hand, suffering greatly from the diseases that plagued her, and, on the other hand, looking for a cordial and close relationship. She had many things in common with Amelia Jeleńska: age, origin, economic status, involvement in charity activities and life experiences, such as the need to sell

property or widowhood. The bond that has developed between them seems to be mutual, although the history did not give Amelia a say in this matter.

Keywords: Eliza Orzeszkowa, Amelia Jeleńska, Emma Jeleńska-Dmochowska, letters, Lithuania, health, social life, charity

Przedmiotem analizy i edycji są dwa nieznane listy Elizy Orzeszkowej adresowane do Amelii z Oskierków Jeleńskiej. Listy stanowią część niewielkiego zbioru korespondencji należącego do archiwum wileńskiej pisarki Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej. Jest on przechowywany w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie². Oprócz korespondencji Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej znajdują się w nim dwa listy pisarki skierowane do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej oraz pojedyncze listy do autorki *Panienki* od Bolesława Prusa, Piotra Chmielowskiego oraz Zarządu Głównego Macierzy Szkolnej Ks. Cieszyńskiego w Cieszynie.

Wartość odnalezionej korespondencji jest dwojakiego rodzaju. Przede wszystkim poszerza ona naszą wiedzę o biografii, w tym głównie o sprawach związanych z życiem towarzyskim i zdrowiem Elizy Orzeszkowej, oraz przybliża postać Amelii Jeleńskiej. Nie do przecenienia jest także walor edytorski tego znaleziska. W edycji *Listów zebranych* w opracowaniu Edmunda Jankowskiego udało się opublikować zaledwie trzy tysiące spośród piętnastu tysięcy listów, które, zdaniem badacza, miała ona w ciągu swojego życia napisać³. Listy do Amelii Jeleńskiej wprowadzają jeszcze jednego adresata do grona stu kilkudziesięciu występujących w opublikowanych już edycjach korespondencji pisarki. Archiwum Elizy Orzeszkowej nie notuje bowiem żadnego listu do Amelii. Do chwili obecnej były one uznane za zaginione. Amelia Jeleńska to postać bardzo słabo znana. Wywodziła się z litewskiej szlachty. Urodzona około 1840 roku, w wieku dwudziestu lat wyszła za mąż za Zygmunta Hektora Jeleńskiego herbu Wręby. Doczekała się z tego związku córki Emmy i syna Władysława. Wraz z mężem mieszkała w majątku w Komarowiczach (gubernia mińska), a po jego śmierci z córką, głównie w Wilnie⁴. Najstarszemu dziecku zawdzięcza pamięć potomnych. Emma z Jeleńskich Dmochowska zdobyła bowiem sławę jako pisarka, przede wszystkim autorka popularnych powieści, uznanie za

2 Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (Lietuvos valstybes istorijos archyvas, dalej skrót: LVIA), F 1135, ap. 3, nr 80.

3 [b.a.] *Przedmowa*, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, red. J. Baculewski, t. 1: *Do redaktorów i wydawców*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, Ossolineum, Wrocław 1954, s. V–VI.

4 I. Fedorowicz, *Emma Jeleńska-Dmochowska – „patriotka bez lęku i skazy”*, „Wileńskie Rozmaitości” 2005, nr 2, s. 6; <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/14006/edition/23361> [dostęp: 15.01.2023].

pracę redaktorską oraz społeczną na rzecz polskiej oświaty w Litwie⁵. Zdaniem Heleny Romer-Ochenkowej, na formowanie osobowości autorki *Panienki* ogromny wpływ miała matka, która zachęcała córkę do zdobywania wykształcenia i interesowania się sprawami publicznymi⁶. Rozpoznawalność Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej w wileńskim środowisku literackim i jej rozległe zawodowe kontakty zaowocowały nawiązaniem przez Amelię Jeleńską znajomości z Elizą Orzeszkową. Była to relacja bardzo serdeczna, ale zdecydowanie pomniejsza na tle innych utrwalonych w listach znajomości i przyjaźni.

Wilno i Druskieniki zaliczyć należy do ważnych miejsc autobiograficznych zarówno w wypadku Orzeszkowej, jak i Jeleńskiej. Autorka *Nad Niemnem* często odwiedzała Wilno, szczególnie w okresie prowadzenia tam firmy wydawniczej w latach 1879–1882⁷. Z kolei Jeleńska była najprawdopodobniej rezydentką w domu córki, która zamieszkała w Wilnie w 1890 roku po wyjściu za mąż za Kazimierza Dmochowskiego, wziętego lekarza i społecznika⁸. Wilniankami stały się na pewien czas już wcześniej, bo w 1874 po śmierci Zygmunta, męża Amelii i ojca Emmy⁹. Rodzina Jeleńskich, o czym informuje nas odnaleziona korespondencja, posiadała także nieruchomość w Druskienikach, gdzie Amelia Jeleńska angażowała się w działalność charytatywną, między innymi tworząc i zarządzając miejscową ochronką dziecięcą¹⁰. To uzdrowskie miasteczko lubiła odwiedzać również Orzeszkowa. Po raz pierwszy pisarka pojechała tam jako dziecko. „Brak zdrowia” spowodował, że wracała do nich wielokrotnie także jako osoba dojrzała. W liście do Józefa Sikorskiego z 1872 roku pisała, iż są one obdarzone „niezmiernie

5 I. Szulska, *Przykładem i piórem. Codziennosc Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (1864-1919) w swietle twórczości i dokumentów epoki*, [w:] *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik i M. Gabryś, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 200–206.

6 H. Romer, *W 10. rocznicę śmierci Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, „Kurier Wileński” 1929, nr 20, s. 2; <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/274604/edition/262579/content?ref=struct> [dostęp: 05.01.2023].

7 M. Zięba, *Eliza Orzeszkowa jako księgarz i wydawca*, [w:] *W świecie Elizy Orzeszkowej*, red. J. Rajman i in., Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1990, s. 191; <http://hdl.handle.net/11716/2687> [dostęp: 11.12.2022].

8 I. Szulska, dz. cyt., s. 199–200.

9 I. Fedorowicz, dz. cyt., s. 6.

10 Eliza Orzeszkowa w liście do Amelii wyrażała się z dużą sympatią o druskienickiej siedzibie Jeleńskiej: „Pewno na pierwsze śpiewy skowronkowe wróci Pani do swego ślicznego domu druskienickiego” (List Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej, Grodno, 16 [29] stycznia 1907 r., LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k. 55v). Emma Jeleńska w jedynym z listów wspomina, że spędza czas „w Druskiennikach u Mamy” (Emma Jeleńska-Dmochowska do Elizy Orzeszkowej, List z 12 [25] kwietnia 1906 r., Druskieniki, Archiwum Elizy Orzeszkowej (dalej: AEO), IBL PAN, sygn. 800, brak numeru karty). Za udostępnienie tego zespołu korespondencji serdecznie dziękuję Iwone Wiśniewskiej.

zdrowym i ożywiającym powietrzem, bardzo pięknymi widokami natury i kąpielami w rzece Rotniczance, którą dla niezwyklej burzliwości prądów i natury składowej wód lekarze tutejsi nazywają siostrą morza”¹¹. Uroda podziwianej przez Orzeszkową nadniemeńskiej przyrody nie szła w parze z cywilizacyjnymi zdobyczami. W znacznie późniejszym liście z 1906 roku autorka *Chama* podkreślała, że nie ma w uzdrowisku kanalizacji, wodociągów czy porządnego oświetlenia. Pisarce przeszkadzało również towarzystwo rosyjskich Żydów, którzy stanowili większość kuracjuszy¹². Opustoszałe zimą uzdrowisko ożywało latem. Atrakcją była wówczas grająca głównie komedie polska trupa teatralna¹³, ale też znamienici goście przybywający na kurację nad Niemen. Do takich „Kurier Wileński” zaliczył Orzeszkową i Emmę Jeleńską-Dmochowską. Ich pobyt w Druskienikach był towarzyskim wydarzeniem sezonu letniego w 1906 roku, o czym informowała w korespondencji gazeta: „Oto willa, w której przebywa *nasza* Eliza Orzeszkowa, tam znowu, na ławce ustronnej, siedzi Emma Jeleńska, autorka znanych powieści i noweli. Dla obu tych pań Druskieniki są wypoczynkiem i źródłem być może do zamierzonych prac nowych i utworów”¹⁴.

Oba odnalezione listy do Amelii Jeleńskiej datowane są na rok 1907. Nie jest to jednak początek znajomości Orzeszkowej z matką Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej. Z listu napisanego przez autorkę *Nad Niemnem* w styczniu tego roku wynika jednoznacznie, że Panie spędziły wspólnie czas w Druskienikach podczas poprzedniego lata. Faktografię dotyczącą tej relacji pozwala nieco uszczegółowić lektura korespondencji Orzeszkowej z córką Amelii – Emmą. W ich wypadku znajomość rozpoczęła się w 1901 roku. Pisarki spotkały się w maju na wileńskim dworcu. Prawdopodobieństwo, że była tam również Amelia Jeleńska jest jednak bardzo niskie. Do nawiązania głębszej relacji doszło w roku 1904 w Druskienikach, gdzie Orzeszkowa i Jeleńska-Dmochowska odpoczywały latem. Wspólnie spędzony czas z rozrzewnieniem wspominała po kilku miesiącach Orzeszkowa:

Często, często w szarzyźnie i ciszy jesiennej wspominam trochę naszych wspólnych niedawnych chwil druskienickich, żalując, że nie były liczniejsze i dłuższe. Prawdopodobnym jest, że jeżeli Pani na to pozwoli, powtórzą się one w przyszłym lecie, bo

11 I. Wiśniewska, *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 2: 1897–1910, IBL PAN, Warszawa 2014, s. 212.

12 Tamże, s. 647.

13 A.Ł., *Druskieniki*, „Kurier Litewski” 1913, nr 179, s. 2; <https://elibrary.mab.lt/handle/1/21062> [dostęp: 15.01.2023].

14 En, *Z Druskienik*, „Kurier Litewski” 1906, nr 172, s. 3; <https://elibrary.mab.lt/handle/1/15364> [dostęp: 18.01.2023].

szczerze chcę powrócić do tego pięknego miejsca, z którego wywiozłam wspomnienia bardzo miłe¹⁵.

Orzeszkowa nie napisała jednak w liście, że udany pobyt w Druskienikach zawdzięczała również towarzystwu Amelii, chociaż oczywiście do spotkania dojść mogło.

Wspomnienia odżyły następnego, 1906 roku podczas kolejnej kuracji, jakiej w Druskienikach poddawała się Orzeszkowa. Dowiedzieć się o tym można szerzej z listów do innych adresatów, w których pisarka dzieliła się informacjami na temat swego pobytu w uzdrowisku. Referowała między innymi Maksymilianowi Obrębskiemu pod koniec lipca 1905 roku narodziny pomysłu na zabawę, która miała wspomóc grodzieńską Kasę Ubogich i będące pod jej opieką dzieci. Była nią *jurnal parlé*, czyli ułożona przez literatów i przeczytana na głos ze sceny gazeta dotycząca spraw i osób powiązanych z Druskienikami. Współ z Orzeszkową pracą nad literackim kształtem gazety zajęli się Emma Jeleńska-Dmochowska i Kazimierz Laskowski. Występowi literatów towarzyszyła gra fortepianowa i śpiew. Orzeszkowa zadowolona była nie tylko z finansowego plonu, który udało się zebrać podczas zabawy, ale także z jej patriotycznego wymiaru. Pierwszy raz od kilkadziesiątu lat, jak można przeczytać w *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, „na estradzie druskienickiego kurhauzu [...] zabrzmiał język polski”¹⁶. Prace nad druskienicką *jurnal parlé* trwały przynajmniej trzy tygodnie, podczas których pisarka często spotykała się z Jeleńską-Dmochowską¹⁷. Wówczas to Orzeszkowa jeśli nie zawiązała znajomości z Amelią Jeleńską, to przynajmniej pogłębiła z nią relację. Była ona na tyle ważna, że miała swoją listowną kontynuację.

Jej ślady pojawiają się w korespondencji z 1906 roku kierowanej do Jeleńskiej-Dmochowskiej¹⁸. Niestety, listy do Amelii Jeleńskiej, jeśli zostały napisane w tym okresie, nie zostały dotąd odnalezione. W listach do córki temat druskienicki pojawił się w maju 1906 roku. Orzeszkowa wyrażała w nim ubolewanie, że nie będzie jej dane zobaczyć się z Amelią Jeleńską oraz obawę dotyczącą spotkania z Emmą:

¹⁵ Eliza Orzeszkowa do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, List z 23 listopada [6 grudnia] 1904 r., Grodno, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, red. J. Baculewski, t. 8: *Do literatów i innych ludzi*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, Ossolineum, Wrocław 1976, s. 316.

¹⁶ Eliza Orzeszkowa do Maksymiliana Obrębskiego, List z 15 [28] lipca 1905 r., Druskieniki. Zob. I. Wiśniewska, *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 1: 1841–1896, IBL PAN, Warszawa 2014, s. 592.

¹⁷ Czas ten i samo zajęcie miło wspominała w liście do niej z 16 lutego 1906 roku. Zob. E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 317.

¹⁸ Zachowane w archiwum Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej listy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej datowane są na czas późniejszy, a mianowicie na pierwszą połowę 1907 roku. Oznacza to zatem, że odnalezione listy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej stanowią jedynie część prowadzonego przez nie korespondencyjnego dwugłosu.

Wiadomość o tym, jeżeli nie drogą listowną, to może bezpośrednio od Szan[ownej] Pani poweźmę w Druskienikach. Ale czy spotkamy się tam w tym roku? Wiem, że szanowna matka Pani opuszcza na to lato Druskieniki i już się tym martwię. Zmartwienie to podwójnym i bardzo szczerym będzie, jeżeli i te chwile, które tam z Panią spędzałam, powtórzyć się nie będą mogły. Takim jest świat; wszystko na nim mija, wielką i niepowrotną falą pędząc w przeszłość. A przyszłość konieczna i nieubłagana? Taką, jaką Pani przedstawiła ją w ślicznej i głębokiej noweli swej na naszym *Journal parolé* czytanej¹⁹.

Orzeszkowa w 1906 roku odwiedziła po raz kolejny Druskieniki. Korespondencja nie daje jednoznacznej odpowiedzi, czy pisarka zdołała spotkać się przynajmniej z jedną z pań Jeleńskich. Wątpliwości rozwiewają w tej kwestii listy do innych adresatów, potwierdzające przynajmniej dwukrotną wizytę Jeleńskiej-Dmochowskiej w druskienickim mieszkaniu Orzeszkowej na początku i pod koniec sierpnia²⁰.

Wątek związany z matką pojawia się w kolejnym liście do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej z połowy stycznia 1907 roku. Orzeszkowa informuje w nim, że napisała list do Amelii w sprawie swoich wileńskich zamiarów²¹. Nie zachował się on do naszych czasów, a dotyczył – jak wiemy z listu Jeleńskiej-Dmochowskiej do autorki *Nad Niemnem* – planowanej przeprowadzki tej ostatniej do Wilna. Pisała ona w nim:

Myślałam o Pani bardzo często przez całą jesień i niepokoiłam się Jej chorobą. A teraz myślę, jakby to było dobrze Panią widzieć i móc o tylu sprawach pomówić. Ale nie tak dorywczo, tylko spokojnie i powoli. I doprawdy, zdaje mi się, że projekt zamieszkania w Wilnie byłby doskonały. Wilno teraz tak by potrzebowało mieć kogoś, co by stanowił centrum dla budzącego się życia umysłowego. A ja osobiście, tak bym pragnęła tego! Jakże ta sprawa stoi?²²

W kolejnym liście do Amelii Orzeszkowa zapowiada już jedynie podróż do dawnej stolicy Jagiellonów w lutym:

Tymczasem, mam zamiar w lutym złożyć wizytę Wilnu, jeżeli gorączka moja nie powróci (lekarze karzą mi nieraz jeszcze spodziewać się powrotu tego miłego gościa)

19 Eliza Orzeszkowa do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, List z 16 [29] marca 1906 r., Grodno, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 318.

20 I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 663, 665.

21 E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 319.

22 Emma Jeleńska-Dmochowska do Elizy Orzeszkowej, List z 27 grudnia 1908 r. [9 stycznia 1907 r.], Wilno, AEO, IBL PAN, sygn. 800, brak numeru karty. Zob. E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 705; I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 692.

i jeżeli inne jakie przeszkody nie zajdą. Wilno pociąga mię bardzo terazniejszym życiem swoim i obecnością tam Kochanej Pani i Jej córki. Pani Emmie mam do powiedzenia mnóstwo rzeczy, o których pisać byłoby to strasznie wiele czasu jej rabować. W naszym miasteczku ludzie także ruszają się przynajmniej dziesięć razy więcej niż przedtem. Mamy już ochronę dla dzieci, koło miłośników sztuki teatralnej, Lutnię i parę innych zbiorowych rzeczy. Ale to wszystko jeszcze nieulegalizowane, w powietrzu zawieszony dziś, jutro może ktokolwiek na to dmuchnąć i zniknie. Staramy się też o takie Towarzystwo Oświaty, jakie Wilno już zdobyło²³.

Niestety, nie doszło do niej z powodu nawracającej choroby Orzeszkowej. Pisała o tym w liście do Emmy, usprawiedliwiając się nieco z absencji w Wilnie, ale bardziej ubolewając, że nie zobaczy obu Pań Jeleńskich:

Przed kilkoma tygodniami wysłałam w jednej kopercie listy do Drogiej Pani i do szanownej, kochanej Jej matki. Mam nadzieję, że doszły. Ja za paniami formalnie tęsknię i dlatego tylko przyjechałabym do Wilna, aby choć parę razy odnowić swoje dobre, miłe godziny druskienickie. Ale znowu nie wiem, kiedy to nastąpić będzie mogło, bo tak: albo choruję i w podróż puszczę się nie mogę, albo przestaję chorować, a zaczynam zapalczywie bazgrać i – znowu nie mogę. Jednak przyjdzie taka chwila, że bazgranie na stronę usunę i – w drogę! Tymczasem tysiąc słów szacunku, przyjaźni, najlepszych pozdrowień i życzeń obu Paniom przesłałam²⁴.

Zdawkowo i z poczuciem humoru potraktowane sprawy zdrowotne Orzeszkowa szerzej opisała we wspomnianym liście do matki Emmy ze stycznia. Obok relacji z prowadzonej przez siebie działalności dobroczynnej, wybijają się w nim przede wszystkim słowa skargi dotyczące pogarszającego się stanu zdrowia. Dzieła się z Amelią Jeleńską przecuciami, że w tym roku nie uda się im zobaczyć w Druskienikach:

Nigdy odżalować nie mogę, że jestem od obu Kochanych Pań tak oddaloną i że nie mogę często przestawać z Paniami tak, jak to bywało w miłych Druskienikach. Tęsknię czasem do Druskienik bez najmniejszej pewności, że tam lato przysze spędzić będę mogła. Zepsuło się coś bardzo w zdrowiu mojem i lękam się, aby mię na reperację jego lekarze nie wysłali zagranicę. Będę się temu, o ile podobna, opierała, bo chce mi się bardzo parę miesięcy przepędzić w Druskienikach²⁵.

²³ Eliza Orzeszkowa do Amelii Jeleńskiej, List z 16 [29] stycznia 1907 r., Grodno, LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k. 55–55v.

²⁴ Eliza Orzeszkowa do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, List z 14 [27] lutego 1907 r., Grodno, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 320.

²⁵ Eliza Orzeszkowa do Amelii Jeleńskiej, List z 16 [29] I 1907, Grodno, LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k. 55.

W omawianym liście uwidocznił się trudny czas przeżywany przez pisarkę głównie w związku z trapiącymi ją chorobami. Starzejąca się Orzeszkowa ratowała zdrowie kuracjami w miejscowościach uzdrowiskowych, przede wszystkim we wspomnianych Druskienikach odwiedzanych pod rząd w 1904, 1905 i 1906 roku. Jednak szczególnie trudny okazał się pod tym względem rok 1907. Przyniósł on zamiast upragnionej wakacyjnej wyprawy do nadniemeńskiego uzdrowiska podróż do odległego Bad Nauheim w Niemczech.

Pisarka poinformowała o tym Amelię w kolejnym liście napisanym na początku lata. Wyrażała w nim ubolewanie, że po raz kolejny się nie zobaczą i wspominała z czułością wcześniejsze druskienickie spotkania:

Po długiej, obłożnej chorobie, którą w jesieni i zimie przebyłam, panowie doktorowie zdecydowali, że muszę drugą połowę lata przepędzić w Nauheimie. Zaleceniu temu nieposłuszną być nie mogę, ale niechętnie spełnić je postanowiłam, tym tylko się pocieszając, że w pierwszej lata połowie czas jakiś spędzę w Druskienikach. [...]

Jednak bez listownego przynajmniej uściśnienia rąk Szanownej Pani i bez przypomnienia się Jej drogiej dla mnie pamięci odejść mi niepodobna. Żal mi, że w tym roku nie będę już miała tych chwil niewymowne miłych, które w towarzystwie Pani na ślicznym balkonie Jej domu spędzałam i tym się tylko pocieszam, że może lato przyszłe, pomyślniejsze dla mnie, pozwoli mi znowu Druskieniki i Panią Szanowną powitać²⁶.

Korespondencja wzajemna Orzeszkowej i Amelii Jeleńskiej kończy się na liście z początku lipca 1907 roku. Echa serdecznej relacji łączącej obie panie wybrzmiewają jeszcze w korespondencji Orzeszkowej z córką z grudnia tego roku. Orzeszkowa w liście do Emmy z połowy grudnia zasyła Amelii „ukłon głęboki i przypomnienie się pamięci”²⁷. Zaledwie dwa dni później otrzymuje list od niej, w którym znalazł się dopisek: „Matka moja będzie wzruszona pamięcią o niej. Jest jeszcze w Druskienikach – i oczekuje na święta przyjazdu naszego”²⁸. Niespełna dwa tygodni później w kolejnym liście napisze: „My tu jesteśmy teraz w gromadzie. Mama w połowie grudnia przyjechała i zabawi do połowy marca, z niedługą przerwą, gdyż się do brata wybiera. Nie bardzo mi ta zimowa podróż się podoba, ale cóż

²⁶ Eliza Orzeszkowa do Amelii Jeleńskiej, List z 20 VI [2 lipca] 1907, Grodno, LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k. 56.

²⁷ Eliza Orzeszkowa do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, List z 17 [30] grudnia 1907 r., Grodno, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 321.

²⁸ Emma Jeleńska-Dmochowska do Elizy Orzeszkowej, List z 19 grudnia 1907 roku [1 stycznia 1908], Wilno, AEO, IBL PAN, sygn. 800, brak numeracji karty.

robić!”. I dalej: „Wszyscy tu zebrani posyłamy Szanownej Pani najlepsze życzenia świąteczne, naprzód zdrowia, a potem i wszelkiej pomyślności”²⁹.

Kolejne lato 1908 roku Orzeszkowa spędziła we Florianowie. Nie miała zatem możliwości odnowienia relacji z Jeleńską i jej córką. Ubolewała nad tym w liście wysłanym do tej ostatniej na początku lipca :

Więc Pani Droga nie w Druskienik[ach] lato spędza! Mniej smutno mi teraz, że tam nie jestem. Jestem w pensjonacie letnim, na ratunek bezdomnych założonym, przyjemnym, wygodnym i ładnym. Z całego serca ściskam obie ręce Pani³⁰.

Prawdopodobnie do spotkania doszło w sierpniu 1908 roku w Wilnie przy okazji przejazdu Orzeszkowej przez miasto w drodze do Grodna. Sugeruje to list, w którym pisarka zapraszała Emmę do odwiedzenia jej w mieszkaniu przyjaciółki użyczonym jej gościnnie na zaledwie kilkugodzinny pobyt w Wilnie. Rok ten, jak można wnioskować na podstawie zachowanej korespondencji, zamyka listowne kontakty Orzeszkowej i Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej. Kolejny okazuje się trudny dla nich obu. Pogłębiają się kłopoty ze zdrowiem Orzeszkowej. Emma Jeleńska-Dmochowska angażuje się natomiast w liczne prace społeczne związane także z nielegalną polską oświatą. Z powodu opublikowania w „Zorzy Wileńskiej” patriotycznego artykułu Marii Wyslouchowej popada także w kłopoty z władzami rosyjskimi, które zamykają pod koniec grudnia redagowane przez nią pismo. W połowie 1910 roku Orzeszkowa umiera, natomiast Jeleńska-Dmochowska przygotowuje się do rozprawy sądowej, która zakończy się we wrześniu wyrokiem skazującym ją na dwa miesiące więzienia³¹. Jej matka i serdeczna przyjaciółka Orzeszkowej umiera około roku 1916.

Odnalezione listy Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej nie zmieniają naszej wiedzy na temat biografii Orzeszkowej. W jakimś stopniu jednak ją niuansują, szczególnie w odniesieniu do życia osobistego. Pokazują ją bowiem u schyłku życia, zaledwie trzy lata przed jej śmiercią, jako osobę z jednej strony bardzo cierpiącą z powodu nękających ją chorób, z drugiej poszukującą serdecznej i bliskiej relacji. Z Amelią Jeleńską połączyło ją wiele: wiek, pochodzenie, status ekonomiczny, zaangażowanie w działalność charytatywną i życiowe doświadczenia, jak konieczność sprzedaży majątku czy też wdowieństwo. Wiąż, która wytworzyła się między nimi, wydaje się obustronna, choć historia w tej sprawie nie oddała głosu Amelii. Nie bez

²⁹ Emma Jeleńska-Dmochowska do Elizy Orzeszkowej, List z 27 grudnia 1907 roku [9 stycznia 1908], Wilno, AEO, IBL PAN, sygn. 800, brak numeracji karty.

³⁰ Eliza Orzeszkowa do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, List z 27 czerwca [10 lipca] 1908 roku, Florianowo, [w:] E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 324.

³¹ Emma Jeleńska-Dmochowska wyrok odbyła rok później, jesienią 1911 roku. Zob. I. Szulska, dz. cyt., s. 205.

wpływu na emocjonalny stosunek Orzeszkowej do relacji nawiązanej w Druskińnikach była ocena środowiska grodzieńskiego. We wrześniu 1906 roku autorka pisała do Maksymiliana Obrębskiego o Grodnie jako więzieniu, w którym czekają na nią pustka, zimno i kłopoty. Przestrzeń uzdrowską postrzegała w kontraście do odstręczającego ją rodzinnego miasta jako sielankową, wypełnioną znajomymi i przepelnioną spokojem³². Niechęć do Grodna, pogłębianą obawami związanymi z planowanym wyjazdem z miasta Marii Obrębskiej, skłoniła Orzeszkową do snucia planów przeprowadzki do Wilna. Pomysłem tym podzieliła się pisarka jedynie z Amelią Jeleńską³³. Nie udało jej się jednak zrealizować go przed śmiercią.

Komentarz edytorski do Aneksu

Autografy listów do Amelii Jeleńskiej zostały odnalezione w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (LVIA). Przechowywane są pod sygnaturą F 1135, ap. 3, nr 80, k. 55-56v. Napisane zostały czarnym, przebijającym, w niektórych miejscach rozlanym atramentem. Pismo jest niestaranne, mało czytelne. Problemy z odczytaniem pogłębia tendencja do łączenia wyrazów i ich ścieśniania na końcu wersu. Pojawiają się pojedyncze skreślenia i dopiski. Tekst listów rozpoczyna nagłówek z datą i nazwą miejscowości, a kończy podpis autorki. Strony są nienumerowane. Stopień zachowania listów jest dobry: karty są pożółkłe, pojawiają się drobne zagięcia środka i rogów kartki. List z 16 [29] I 1907 roku ma wysokość 24,9 cm, a szerokość 11,4 cm. Jest to karta zapisana dwustronnie. List z 20 VI [2VII] 1907 roku ma wysokość 24,9 cm, szerokość 11,4 cm. Zawiera jedną kartę zapisaną dwustronnie. Papier ten posiada niebieską obwódkę.

Pisownia Orzeszkowej została zmodernizowana w zakresie ortografii i interpunkcji zgodnie z obowiązującymi współcześnie zasadami. Zostawiono zgodny z autografem zapis form grzecznościowych i zaimków osobowych. Zachowano charakterystyczne dla języka Orzeszkowej formy typu: obłożnej, zasęłam. W nawiasach kwadratowych rozwinęto nazwę miejscowości.

³² I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 668.

³³ Informacja o tym liście pojawia się w korespondencji Orzeszkowej i Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej. Zob. E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 705.

Aneks

List I Do Amelii Jeleńskiej

16 [29] I 1907 r., Grodno

Szanowna i droga Pani!

Tysiąc podziękowań za list, którym mię Pani obdarzyła. Nigdy odżalować nie mogę, że jestem od obu Kochanych Pań tak oddaloną i że nie mogę często przestawać z Paniami tak, jak to bywało w miłych Druskienikach. Tęsknię czasem do Druskienik bez najmniejszej pewności, czy tam lato przyszłe spędzić będę mogła³⁴. Zepsuło się coś bardzo w zdrowiu moim i lękam się, aby mię na reperaturę jego lekarze nie wysłali za granicę. Będę się temu, o ile podobna, opierała, bo chce mi się bardzo parę miesięcy przepędzić w Druskienikach. Tymczasem, mam zamiar w lutym złożyć wizytę Wilnu, jeżeli gorączka moja nie powróci (lekarze karzą mi nieraz jeszcze spodziewać się powrotu tego miłego gościa) i jeżeli inne jakie przeszkody nie zajdą. Wilno pociąga mię bardzo terażniejszym życiem swoim i obecnością tam Kochanej Pani i Jej córki³⁵. Pani Emmie mam do powiedzenia mnóstwo rzeczy, o których pisać byłoby to strasznie wiele czasu jej rabować. W naszym miasteczku ludzie także ruszają się przynajmniej dziesięć razy więcej niż przedtem. Mamy już ochronę dla dzieci, koło miłośników sztuki teatralnej, Lutnię i parę innych zbiorowych rzeczy. Ale to wszystko jeszcze nieulegalizowane, w powietrzu zawieszane dziś, jutro może ktokolwiek na to dmuchnąć i zniknie³⁶. Staramy się też o takie Towarzystwo Oświaty, jakie Wilno już zdobyło.

Jakże teraz zdrowie Szanownej i drogiej Pani? Czy długo Pani w Wilnie zabawi? Pewno na pierwsze śpiewy skowronkowe wróci Pani do swego ślicznego domu druskienickiego. Za parę słów pamięci o mnie i wiadomości o sobie zawsze drogiej Pani wdzięczną będę, tak jak zawsze pełną jestem szacunku wysokiego i serdecznego dla Niej oddania.

El. Orzeszkowa

³⁴ Orzeszkowa nie odwiedziła w 1907 roku Druskienik.

³⁵ Orzeszkowa nawiązuje w tym miejscu do „spraw wileńskich”, o których pisała we wcześniejszym, zaginionym liście dotyczącym przeprowadzki do Wilna. Zob. E. Orzeszkowa, *Listy zebrane*, t. 8, s. 705.

³⁶ Możliwość zawiązywania legalnie działających organizacji pojawiła się w Kraju Północno-Zachodnim w 1905 roku. Grodzieńskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, powstałe na bazie założonej przez Orzeszkową i grono jej przyjaciół Kasy Ubogich, zostało zarejestrowane przez władze dopiero w styczniu 1908 roku. Do tego momentu działało nielegalnie. Zob: I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 803.

List II do Amelii Jeleńskiej20 VI [2 VII] 1907 r., Grodno

Szanowna i droga Pani!

Z żalem szczerym i serdecznym, zamiast osobiście powitać Panią, list ten piszę. Dziwne rzeczy działy się i stały ze mną. Po długiej, obłożnej chorobie, którą w jesieni i zimie przebyłam, panowie doktorowie zdecydowali, że muszę drugą połowę lata przepędzić w Nauheimie³⁷. Zaleceniu temu nieposłuszną być nie mogę, ale niechętnie spełnić je postanowiłam, tym tylko się pocieszając, że w pierwszej lata połowie czas jakiś spędzę w Druskienikach. Tymczasem, opadła na mnie taka ulewa wzruszeń, zajęć, gości, różnych przeszkód, że aż dotąd niepodobna mi było domu opuścić³⁸. A teraz, muszę już w strony dalekie wyjeżdżać, muszę, bo ochoty do tego nie mam najmniejszej, ale chcę, o ile podobna, uniknąć przykrych cierpień, które mi zesłał zimę zatrudy, a to mi pp. lekarze tylko od kąpieli nauheimskich obiecują.

Jednak bez listownego przynajmniej uściśnienia rąk Szanownej Pani i bez przypomnienia się Jej drogiej dla mnie pamięci odjechać mi niepodobna. Żal mi, że w tym roku nie będę już miała tych chwil niewymowne miłych, które w towarzystwie Pani na ślicznym balkonie Jej domu spędzałam i tym się tylko pocieszam, że może lato przyszłe, pomyślniejsze dla mnie, pozwoli mi znowu Druskieniki i Panią Szanowną powitać. Ale – pociecha to daleka i niepewna.

W gazetach wczytałam, że Szanowny Zarząd ochrony dziecinnej w Druskienikach, której Pani jest główną twórczynią i patronką, obdarzył mię zaszczytem nazwania tej ochrony mem imieniem³⁹. Jeżeli tak jest, jak piszą gazety, niech Pani raczy przyjąć i członkom Zarządu łaskawie powtórzyć moje najserdeczniejsze podziękowanie za ten dowód pamięci i łaski bardzo mi drogi.

Kochanej, miłej Pani Emmie, jeżeli znajduje się w Druskien.[ikach] serdeczne pozdrowienia zasęłam, a obywdom Paniom z wyrazem szacunku wysokiego i z prośbą o pamięć życzliwą, ręce ściskam.

El. Orzeszkowa

³⁷ Orzeszkowa przyjechała do Bad Nauheim pod koniec lipca, skąd wróciła do Grodna pod koniec września. I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 759-769.

³⁸ Zamieszanie to było związane przede wszystkim z obchodzonym w 1907 roku jubileuszem czterdziestolecia pracy twórczej Orzeszkowej. Zob. I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 688 i następne.

³⁹ Rok wcześniej Orzeszkowa uczestniczyła w wieczorze artystycznym na rzecz ochronki dla opuszczonych dzieci w Druskienikach. Przeczytała wówczas *Farysa* Mickiewicza i wypisała aforyzmy na pocztówkach sprzedawanych później za 5 rubli. Zob. I. Wiśniewska, dz. cyt., t. 2, s. 660.

Bibliografia

Bibliografia podmiotowa

- Listy Elizy Orzeszkowej do Amelii Jeleńskiej, LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k. 55–56v.
- Listy Elizy Orzeszkowej do Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, LVIA, F 1135, ap. 3, nr 80, k.
- Listy Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej do Elizy Orzeszkowej, AEO, IBL PAN, sygn. 800.
- Orzeszkowa Eliza, *Listy zebrane*, red. J. Baculewski, t. 1: *Do redaktorów i wydawców*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, Ossolineum, Wrocław 1954,
- Orzeszkowa Eliza, *Listy zebrane*, red. J. Baculewski, t. 8: *Do literatów i innych ludzi*, do druku przygotował i komentarzem opatrzył E. Jankowski, Ossolineum, Wrocław 1976.

Bibliografia przedmiotowa

- A.Ł., *Druskieniki*, „Kurier Litewski” 1913, nr 179, s. 2, <https://elibrary.mab.lt/handle/1/21062> [dostęp: 15.01.2023].
- En, Z *Druskienik*, „Kurier Litewski” 1906, nr 172, s. 3, <https://elibrary.mab.lt/handle/1/15364> [dostęp: 18.01.2023].
- Fedorowicz Irena, *Emma Jeleńska-Dmochowska – „patriotka bez lęku i skazy”*, „Wileńskie Rozmaitości” 2005, nr 2, s. 6–10, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/14006/edition/23361> [dostęp: 15.01.2023].
- Kamola Elwira, *Dlaczego warto pamiętać o dokonaniach Emmy Dmochowskiej?*, [w:] *Literatura, kanon, gender. Trudne pytania, ciekawe odpowiedzi*, red. E. Graczyk, M. Bulińska, E. Kamola, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2016, s. 65–73.
- Kamola Elwira, *Działalność oświatowa Emmy Dmochowskiej z Jeleńskich – przedstawienie wybranych aspektów*, [w:] *Młoda Polska w najnowszych badaniach*, red. E. Jakiel, T. Linkner, Wydawnictwo UG, Gdańsk 2016, s. 401–410.
- Romer Helena, *W 10. rocznicę śmierci Emmy z Jeleńskich Dmochowskiej*, „Kurier Wileński” 1929, nr 20, s. 2–3, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/274604/edition/262579/content?ref=struct> [dostęp: 05.01.2023].
- Szulska Inesa, *Przykładem i piórem. Codziennosc Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej (1864–1919) w świetle twórczości i dokumentów epoki*, [w:] *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik i M. Gabryś, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 195–208.
- Wiśniewska Iwona, *Kalendarium życia i twórczości Elizy Orzeszkowej*, t. 1–2, IBL PAN, Warszawa 2014.

Zięba Michał, *Eliza Orzeszkowa jako księgarz i wydawca*, [w:] *W świecie Elizy Orzeszkowej*, red. J. Rajman i in., Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1990, s. 191–209, <http://hdl.handle.net/11716/2687> [dostęp: 11.12.2022].

Katarzyna Kościewicz, dr hab., adiunkt w Katedrze Badań Porównawczych i Edytorstwa Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku. Autorka licznych artykułów oraz dwóch monografii: *Miejskie strofy. Polska poezja urbanistyczna doby postyczniowej* (2015); *Preparowanie dziedzictwa. Pisma Kraszewskiego, Sienkiewicza, Żeromskiego i innych autorów pod cenzorskim nadzorem (1945–1955)* (2019). Współredaktorka monograficznych numerów czasopism, tomów pokonferencyjnych oraz materiałów źródłowych, m.in. *Kariera pisarza w PRL-u* (2014); „*Dzieła*” *Henryka Sienkiewicza w dokumentach Głównego Urzędu Kontroli, Prasy* (2016); *Czas wytrwale poetyckie. Wiersze z prasy lat 1864–1894* (2017); *Władysław Syrokomla: szkice i studia. W dwusetną rocznicę urodzin i sto sześćdziesiątą rocznicę śmierci pisarza* (2022). Łączy zainteresowanie wiekiem XIX i XX, szczególną uwagę skupiając na takich zagadnieniach, jak cenzura, recepcja, edytorstwo i geopoetyka. Realizowane tematy badawcze: cenzurowanie twórczości pisarzy dziewiętnastowiecznych w okresie Polski Ludowej; poezja polska drugiej połowy XIX wieku; listy zebrane Elizy Orzeszkowej; archiwum pisarskie Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej.